

Melisa Zukić²⁰

OBRAZOVANJE I NACIONALNI IDENTITET BOŠNJAKA

Sažetak

Identifikacija kao pripadnost osobe teritoriji, narodu, kulturi, religiji postaje njegovo autentično svojstvo, identitet. Nacionalni identitet obuhvata teritorijalni i etnički tip. Osnovni integrirajući element je religija, nosilac etničkih vrijednosti i razvoja nacionalne svijesti. Bošnjaci nacionalnu pripadnost određuju rođenjem i prakticiranjem islama. Obrazovanje je odraz društvenog sistema, podloga emancipaciji čovjeka, instrument ostvarivanja identiteta pojedinca, društvenog ugleda, autoriteta i moći. Poslije Drugog svjetskog rata obaveznost obrazovanja doprinosi ličnoj i društvenoj emancipaciji Bošnjaka. Savremenu krizu muslimanskog identiteta obilježenu dilemom ummet ili sekularni nacionalizam, obrazovno emancipirana bošnjačka inteligencija je pronijela od ignorisanja, preko nacionalnog imena Musliman, do autentičnog naziva Bošnjak. Liberalizacijom i transformacijom odnosa s državom, Islamska zajednica kao supstitut nacionalnim institucijama Bošnjaka obnavlja svoje formalne i neformalne obrazovne djelatnosti. Otvaraju se nove i reformišu postojeće obrazovne ustanove, a Islamska vjeronauka se u okrilju nacionalne grupe predmeta vraća u javni školski sistem, zaokružujući utjecaj obrazovne emancipacije kao instrumenta konstituiranja nacionalnog identiteta.

Ključne riječi: identitet, nacionalni identitet, ummet, Bošnjak, obrazovanje

Uvod

Povlačenjem osmanskog carstva iz Bosne i Hercegovine, Bošnjaci se u različitim društvenim okolnostima suočavaju s pitanjem nacionalnog identiteta. Osmansko carstvo je naglašavalo konfesionalne identitete svojih podanika s globalnim identitetom

²⁰ Magistar religijske edukacije, menadžment kvalitete

pripadnosti ummetu, primarno. Plemenski, nacionalni identitet je imao tek sekundarno, opisno značenje. Islamska zajednica osnovana nakon promjene vlasti naglasak je stavila na očuvanje globalnog konfesionalnog identiteta (pripadnost ummetu), a Kalayevi naponi nacionalnog imenovanja nisu urodili plodom. Situacija se dodatno uozbiljuje odlaskom velikog broja obrazovanih Bošnjaka ka područjima koja su još uvijek bila pod osmanskom upravom, a ulema od tog vremena, pa mogli bismo reći i sve do danas, prati dva kursa: kurs tradicionalizma ili kurs modernizma. Ove okolnosti utječu na lični odnos Bošnjaka prema društvu, prvenstveno njegovom emancipatorskom instrumentu, obrazovanju. Tradicionalniji Bošnjaci su pohađali obrazovne institucije Islamske zajednice, a moderniji su koristili obrazovne institucije kako u okviru Islamske zajednice tako i one koje su bile pod patronatom aktuelne vlasti, što modernijoj struji otvara mogućnosti participacije u vlasti. Društvena emancipacija Bošnjaka i nacionalna nominacija u novim društvenim uvjetima od Austro-Ugarske do kraja Drugog svjetskog rata bila je obilježena obrazovnim utjecajima: Istanbula, Beča, Beograda i Zagreba. Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do izražene ekspanzije u obrazovnom sektoru koja neminovno obuhvata i Bošnjake, kroz obavezno osnovno obrazovanje i široke mogućnosti nastavljanja daljeg školovanja i stipendiranja. Obrazovne institucije Islamske zajednice tog vremena, iako značajno umanjene kapaciteta, ipak funkcioniraju i omogućavaju istovremeno paralelan vjerski obrazovni ulaz na neformalnom nivou. Islamska zajednica postaje preteča nacionalne institucije naroda bez zvanične nacionalne nominacije do 1968. g. Naslućuje se da je dolaskom poslijeratnih generacija koje su iskoristile obaveznost i široku dostupnost obrazovanja u vremenu nakon Drugog svjetskog rata došlo (svakako uz druge društvene okolnosti) do formiranja pozicije društvene moći i autoriteta, društvenog samopouzdanja da se na ozbiljnom nivou pokrene i pitanje nacionalnog identiteta. Naravno, uz svijest da je Islamska zajednica tog vremena već i sama ojačala (misli se na obrazovne potencijale kadrova) i s odobravanjem dočekala ove, ipak sekularne procese.

Konstituiranje nacionalnog identiteta Bošnjaka od završetka Drugog svjetskog rata do danas

Identifikacija podrazumijeva pripadnost teritoriji, narodu, kulturi, tradiciji, generaciji, religiji predstavljajući njegovo autentično svojstvo, identitet. Sticanje i afirmiranje identiteta proizilazi iz cjelokupnih društvenih odnosa, duhovno i kulturno potaknutih. Individua i društvo svoj odnos određuju tradicionalnim ili nametnutim identitetom, utemeljenim na svjesnosti, kako bi ga zaštitili od potčinjavanja i ovisnosti o spoljašnjem autoritetu. Individua ima izbor između kolektivnog i individualnog identiteta, gdje racionalnost ukazuje na individualnost, a konformizam na kolektivnost identiteta (Fočo, 2003).

Etnička pripadnost je osjećanje identifikacije posebnosti po kojoj se osoba razlikuje od ostalih pripadnošću toj zajednici. Razlike među etničkim skupinama su određene: jezikom, historijom, porijeklom i religijom, ukazujući na to da su etničke razlike naučene i društveno uspostavljene (Fočo, 2003). Barth, kako navodi Lučić (2008), naglašava međusobna razgraničavanja kolektiva kao glavni konstituirajući aspekt identiteta, gdje primarni značaj ne tvori njegov sadržaj, nego uspostavljene granice razlikovanja kolektiva. S druge strane, Sarač (2008:155-156) ukazuje na Smithovu tezu da je nacionalni identitet „situacijski konstrukt“ usmjeren na masovnu političku mobilizaciju, ukazujući na višestrukost identiteta, gdje se svaki identitet zasniva na promjenljivim društvenim klasifikacijama te je nacionalni identitet višedimenzionalan i oslonjen na druge kolektivne identitete: klasni, vjerski ili etnički. Naglašava se tijesna veza nacionalnog i vjerskog identiteta proizašla iz komunikacije i socijalizacije, ukazujući na „proklizavanje“ jednog identiteta u drugi. Iako se često preklapaju i uzajamno podupiru u cilju mobilizacije i jačanja zajednice, ove dvije vrste kolektivnog identiteta treba jasno razlikovati. Nacionalni identitet podrazumijeva kulturni i politički identitet, tako da možemo razlikovati teritorijalni tip političke nacije i etnički tip političke nacije (etničko-genealoški tip). Bošnjaci²¹, kao i druge

²¹ Bošnjaci su južnoslavenski narod u BiH, s manjinom u susjednim zemljama Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Potječu od srednjovjekovnih Bošnjana koji su dolaskom Osmanlija masovno prihvatili islam. Govore bosanskim jezikom, pripadaju evropskom i islamskom civilizacijskom krugu. Od 1910-tih godina u Kraljevini Jugoslaviji i u prvih 20-ak godina Titove Jugoslavije zabranjeno je

nacije u BiH, nacionalnu pripadnost određuju rođenjem i skoro da ju je nemoguće promijeniti. Nakon Drugog svjetskog rata više su se borili za etnički nego za religijski identitet jer je značajan broj Bošnjaka bio sekularno orijentiran te religijska/konfesionalna samoidentifikacija nije nužno istoznačna s religijskom participacijom i ličnom religioznošću (Abazović, 2008). Krajem '80-ih dolazi do jakog ispoljavanja religijskog identiteta u dotad „ateističkim“ društvima, pa i u BiH. Na površinu izlazi bliska veza između etničkog i vjerskog identiteta u prednacionalnoj fazi razvoja, a višestoljetna podjela stanovništva prema vjerskoj pripadnosti ni u periodu socijalističke uprave ne gubi značaj. Nacije se i dalje čvrsto oslanjaju na vjerske institucije. Religija i nacija, prema Sarač (2008), dva su zasebna oblika kulturnog kolektivnog identiteta koji se razlikuju po tome što je prvi jednoznačan, a drugi višeznačan, iako se često poistovjećuju jer religija, kao i nacija, svoje postojanje ostvaruje preko ljudskih zajednica. Religija svoju integrirajuću ulogu ostvaruje kroz institucije, obrede, religijsku svijest, a nacija tradicijom, običajima, kulturom i razvojem nacionalne svijesti.

Vododijelnica naroda na Balkanu i osnovni integrirajući element savremenih nacija je religija kao nosilac sistema etničkih vrijednosti i pokretač razvoja nacionalne svijesti (Sarač, 2008). Formiranje i razvoj kolektivne svijesti (konfesionalnost i etnicitet) Bošnjaka određeni su prihvatanjem i prakticiranjem islama te historijskim procesima i društvenopolitičkim uređenjem u i oko BiH.

Četiri konstante bošnjačkog identiteta: slavensko etničko porijeklo, jezik, zemlja Bosna kao kulturno-politički prostor i islam kao vjerska i civilizacijska pripadnost daju prednost vjerskom faktoru determiniranja i povezivanja. Sarač (2008), prema navodima Fuada Saltage, smatra kako se može prihvatiti teza da se bošnjačka nacija historijski razvila religijskom akulturacijom, prvobitno kao vjersko-kulturna konfesionalna zajednica, zatim kao socijalna i na kraju kao etnička zajednica u kojoj je islam nizom socijalno-historijskih i kulturnih posredovanja profilirao etničku svijest o zajedničkoj sudbini i takva vjerska osnova je pod utjecajem drugih faktora rezultirala nacionalnom posebnosti bar u

postojanje bošnjačke nacije i bosanskog jezika. (<http://bs.wikipedia.org>; očitano 18. 1. 2014)

onolikoj mjeri koliko se srpska i hrvatska nacionalna individua međusobno razlikuju. U skladu sa Sarač (2008:161), Imamović ističe da proces konstituiranja bosansko-muslimanske nacije predstavlja proces sekularizacije i stapanje vjere s etnicitetom i državom. „Danas pravi odnos religijskog i nacionalnog u razvoju bošnjačkog naroda možemo utvrditi samo uz ozbiljnu odlučnost da se u nacionalnom otkrije dio religijskog i u religijskom dio nacionalnog, tj. kada niti omalovažavamo, prešućujemo, ali niti glorifikujemo utjecaj religije na naciju“. Istovremeno, Sarač (2008) ukazuje na to kako se islamsko osjećanje svijeta neraskidivo veže za nadnacionalnu, globalnu zajednicu muslimana u svijetu – ummet, te kako je savremena kriza muslimanskog identiteta proizašla iz pitanja o lojalnosti individue ummetu ili sekularnom nacionalizmu. Međutim, koncept ummeta nije ukinuo individualni identitet, već je samo promijenio hijerarhiju individualnih identiteta pa se nakon poistovjećivanja s ummetom drugi po važnosti nalazi plemenski, tj. nacionalni identitet.

Završetkom Drugog svjetskog rata, BiH postaje konstitutivna republika nove Jugoslavije, koja ne priznaje specifični identitet Bošnjaka, već nacionalizacijom vakufa, zatvaranjem šerijatskih sudova i vjerskih škola osim Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, stvara „politički vakuum“ izražen u rezultatima popisa stanovništva 1948. i 1953. godine, kada se oko 90% Bošnjaka izjasnilo kao „neopredijeljeni“ (Bougarel, 2008:122). Bošnjački zastupnik u skupštini Jugoslavije, Husaga Čišić, otvoreno izražava nezadovoljstvo glasanjem protiv Ustava zbog neuvažavanja zahtjeva Bošnjaka za uvođenjem šeste baklje u grb FNRJ i priznavanja Bošnjaka. Tendencije prisutne u Jugoslaviji tog vremena slikovito opisuju stavovi beogradskog etnologa Milenka Filipovića iz ‘59. g., kako navodi Bougarel (2008:123), kada tvrdi da proces okretanja nacionalnog identiteta muslimana u srpskom i hrvatskom pravcu dobro napreduje „i da će dovesti do toga da hrvatsko-srpski muhamedanci neće predstavljati više nikakvu grupu, nego će postojati samo još nacionalno svjesni muhamedanski Srbi i Hrvati“. Bougarel (2008:123) također navodi da se već na narednom popisu ‘61 u uputstvima za popis Bošnjaci posredno definiraju kao „Muslimani po etničkoj pripadnosti“ opisom „samo one osobe jugoslavenskog porijekla, koji se u smislu etničke pripadnosti osjećaju kao Muslimani. Kao Muslimani ne trebaju se upisivati pripadnici ne-jugoslavenskih nacija, kao Šiptari, Turci, kao ni Srbi, Hrvati, Crnogorci, Makedonci i drugi, koji se

smatraju pripadnicima Islamske vjerske zajednice. Za ove osobe odgovor na pitanje o njihovoj nacionalnosti nosi oznaku njihove nacionalnosti, to znači Šiptar, Turčin, Srbin, Hrvat, Crnogorac, Makedonac itd. bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.“ U preambuli Ustava BiH ‘63. Muslimani su stavljeni ravnopravno sa Srbima i Hrvatima, ali nisu izričito navedeni kao nacija (Kamberović, 2008).

Kamberović (2008) konstatira da je od ‘61. nastupilo pripremno doba za priznanje muslimanske nacije, navodeći i dio Titova govora iz ‘59. „... Vani vas i ne zovu drukčije nego Bosanci, pa bio to musliman, Srbin ili Hrvat“. Jasno je da početkom ‘60-ih preovladava uvjerenje da su Muslimani poseban narod, da bi se proces zaokružio na 17. i 20. sjednici 1968. godine, kada su priznati kao nacija, ali tek na popisu stanovništva ‘71. g. otvara se mogućnost izjašnjavanja kao „Muslimani u nacionalnom smislu“²² (Kamberović, 2008:60-61).

Pozderac je krajem ‘60-ih, svjestan društvenih prilika u Jugoslaviji, prihvatio kompromisno rješenje nacionalnog izjašnjavanja Bošnjaka, kazavši čuvenu rečenicu: „Ne daju bosanstvo, nude muslimanstvo... Da prihvatimo i to što nude, makar i pogrešno ime, ali ćemo otvoriti proces“ (Lučić, 2008:105). Time Muslimani postaju konstitutivan narod u Jugoslaviji od 1971. g. označavajući ne samo pripadnika islamske vjere nego i pripadnike muslimanskog naroda bez obzira na to samoidentificiraju se kao vjernici ili ne. Kako navodi Kamberović (2008), nositelj procesa nacionalnog imenovanja Bošnjaka ‘60-ih je inteligencija, unutar koje se razlikuju oni koji:

- rade na afirmaciji muslimanske nacije na poticaj Saveza komunista,
- se odvajaju od partijske politike i traže veću nacionalnu afirmaciju i
- se ne slažu s politikom SKJ o nacionalnom pitanju.

Rasprave o jeziku se pojavljuju kao prirodni pratilac priznanja muslimanskog nacionalnog identiteta. Ipak, one ne idu u

²² Prema popisu stanovništva 1948. u BiH je bilo 71.991 Srbin-musliman, 25.295 Hrvata-muslimana te 778.403 neopredijeljenih. Popis stanovništva 1953: u BiH je bilo 891.800 „Jugoslavena – neopredijeljenih“. Popis stanovništva 1961: u BiH evidentirano 842.954 lica koja su se izjasnila kao „Muslimani (etnička pripadnost)“ i 275.883 „Jugoslavena – nacionalno neopredijeljena“ (Kamberović, 2008:60-61).

pravcu formiranja posebnog muslimanskog jezika, nego *standardnojezičkog izraza u Bosni i Hercegovini* od 1973. (Kamberović, 2008).

Posebno značajno '60-ih godina je Filipovićevo mišljenje da se rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka prebace iz sfere politike u sferu nauke, kako bi se najprije u naučnim krugovima nepobitno dokazao bošnjački nacionalni identitet, a potom kao naučno dokazana činjenica ponovo vratio u sferu politike koja bi imala zadaću da samo prihvati ono što je nauka već dokazala (Kamberović, 2008).

Uz navedeno postavlja se teza da su komunisti u '60-im godinama odlučili afirmirati bošnjački nacionalni identitet kako bi zadržali lidersku poziciju jer je bilo očito da Islamska vjerska zajednica ojačava i počinje se doživljavati kao lider muslimana, o čemu govore navodi s 14. sjednice CKSKBiH 1969. godine: „... Znatno broj muslimanske inteligencije ljekara, inženjera, profesora univerziteta itd. šalje svoju djecu u Mekteb da uče vjeronauku, a u sredini u kojoj se kreću istupaju kao veliki Muslimani, premda neki od njih nisu religiozni.“ (Kamberović, 2008:76-77).

U periodu nakon definiranja nacionalnih predznaka '70-ih društvene promjene obilježava „potrošački obrat“, pojavljivanje latentnih tenzija u procesu savlađivanja patrijarhalnih tradicija, a tradicionalna ženska nošnja nestaje iz svakodnevnice čak i u seoskim sredinama. Moć obrazovanja '60-ih i '70-ih godina u BiH pretvara seljake u radnike, tehničare i službenike te popis iz 1981. godine pokazuje samo 16,6% poljoprivrednog stanovništva od ukupnog broja bh. stanovništva. Demografska struktura se mijenja građenjem velikih stambenih blokova utječući na nestajanje tradicionalnih nacionalnih različitosti. Etno-konfesionalne mahale zamjenjuju stambeni kompleksi kao nacionalni konglomerati, što rezultira pojavom nacionalno mješovitih brakova. Djeca iz ovih brakova, ali ne samo ona, često dobijaju ime po kojem nije evidentno iz koje su nacionalne zajednice (Grandits, 2008). Socijalistički tip uređenja društvenih odnosa kroz državu preuzima uloge religijskih zajednica, a na ličnom nivou to čini nacionalizam umjesto religioznosti. Stoga je proces nacionalne emancipacije naroda unutar BiH predstavljao i prikrivenu religijsku emancipaciju. Novo razumijevanje religije se predstavlja forsiranjem konfesionalnih (kolektivnih) identiteta, usmjeravajući religiju na etnicitet, a ne na njenu univerzalnu misiju, čineći je sredstvom političke legitimizacije novog poretka (Abazović, 2008).

Tadašnje vanvjersko djelovanje Islamske zajednice upućuje na islam kao osnovnu komponentu nacionalnog bića i razvoja Muslimana. Registracija vjernika u članstvu IZ BiH doživljava se kao mobilizacija i homogenizacija građana po vjerskom kriteriju. Naglasak je na tezi o islamu kao presudnom elementu osvješćivanja nacije, konstatirajući kako „neki krugovi ističu da je izlaz iz autentičnosti termina Muslimana s veliko M i muslimana s malo m u bošnjaštvu, odnosno bošnjačkoj naciji“ (Sarač, 2008:174).

U društvenom ambijentu '80-ih i '90-ih godina 20. st. pitanje nacionalnih institucija je problematizirano kroz zapitanost može li biti punog, slobodnog i ravnopravnog razvoja i konstitucije nacije i nacionalnog identiteta bez postojanja nacionalnih institucija. Islamska zajednica tada stoji kao prva i osnovna institucija muslimanskog naroda u bivšoj SFRJ (Abazović, 2008).

Tokom '90. godine se osnivaju bošnjačke partije Stranka demokratske akcije, a potom i Muslimanska bošnjačka organizacija. Svjesni da je vrijeme za reafirmaciju nacionalnog imena, septembra '93. Izetbegović daje podršku Drugom bošnjačkom saboru i donosi se deklaracija o vraćanju imena *Bošnjak*. SDA je, kako Bougarel (2008:124) ističe, isprva težila predstavljati cijeli „muslimanski povijesno-kulturni krug“ Jugoslavije (u religijskom značenju te riječi), osiguravajući političko jedinstvo *ummeta* kao globalne zajednice vjernika u Jugoslaviji. Stvaranjem albanskih, turskih i romskih političkih partija, SDA odustaje od panislamističke ambicije ostvarujući utjecaj na muslimansku naciju u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Međutim, definicija muslimanskog nacionalnog identiteta izaziva otvorenu krizu unutar SDA jer Zulfikarpašić i Filipović zagovaraju usvajanje nacionalnog imena „Bošnjak“ kojeg panislamistička struja ne odobrava, uz argumentaciju da „nikada nije smjeralo obuhvatiti sve ono što smjera ‘muslimanstvo’“. Ipak, kako ističe Bougarel (2008:127), u jeku rata tri godine poslije, glavni politički, kulturni i vjerski predstavnici muslimanske nacije okupili su se na Bošnjačkom saboru donoseći odluku „da našem narodu vratimo njegovo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za našu zemlju Bosnu i njenu državnopravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sa sveukupnom duhovnom tradicijom naše povijesti“. Time je status bosanskih Muslimana podignut na nivo političke i suverene nacije te „Muslimani iz rata izlaze kao – Bošnjaci.“ Do ove promjene dolazi iz vanjskopolitičkih razloga

koje Latić, prema Bougarel (2008:129), obrazlaže riječima „ko u Evropi nema nacionalno ime, onda ne može imati ni državu“, nazivajući ovaj momenat „tužni rastanak“: „Da, mi moramo biti Bošnjaci, to što zbilja nacionalno jesmo, ako mislimo opstati u vlastitoj državi! A budućnost? Zar neće doći vrijeme postnacionalizma, kada će živa vjera, a ne mrtva nacija određivati naš život? Ovaj Bašeskija, musliman iz BiH (...), vjeruje da takva budućnost dolazi i da će se naši potomci ponovo, kao i stotine drugih islamskih naroda u svijetu, vratiti svojoj sudbini i suštini sadržanoj u nazivu: Bosanski Musliman“.

Kako Bougarel (2008) navodi, intelektualci, okupljeni oko kulturnog društva „Preporod“ i Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, odigrali su važnu ulogu u formuliranju novog nacionalnog identiteta povezanog s nacionalnim imenom „Bošnjak“. Kodifikacija bosanskog jezika povjerena je Komisiji na čelu sa Senahidom Halilovićem, pisanje novih udžbenika bosanskog jezika, književnosti, historije i geografije je povjeravano intelektualcima koji su nekad bili u Savezu komunista, ukazujući na to da kulturne aktivnosti nakon usvajanja nacionalnog imena „Bošnjak“ predstavljaju nastavak nacionalne afirmacije iz komunističkog perioda. U procesu afirmacije nacionalne grupe školskih predmeta tog vremena utire se put za uspostavljanje predmeta Islamske vjeronauke u njihovom okrilju.

Ipak, značajan je Bougarelov (2008) uvid u to da su predstavnici panislamističke struje uspjeli uticati na dimenziju bošnjačkog nacionalnog identiteta insistirajući na činjenici da se ime „Bošnjak“ primjenjuje jedino na bosanske muslimane. U skladu s tim islam je najvažnija crta nacionalnog identiteta Bošnjaka, o čemu govori i tadašnji reis-ul-ulema Mustafa ef. Cerić: „Mi bez islama, bez islamske civilizacije, bez islamske kulture – nismo niko i ništa“. Interesantno je također da su tokom ‘60-tih intelektualci pokušavali promovirati nacionalno ime „Musliman“, ali umanjiti ulogu islama u muslimanskom nacionalnom identitetu, dok su tridesetak godina kasnije predstavnici pan-islamističke struje islam postavili u samu srž bošnjačkog nacionalnog identiteta. U tom kontekstu posmatramo i formiranje IZ BiH koja obuhvata „sve muslimane koji žive u Republici Bosni i Hercegovini, kao i sve Bosanske Muslimane koji privremeno ili trajno žive u inozemstvu“ (Bougarel, 2008:131). Stoga težnja ka reislamizaciji bošnjačkog nacionalnog identiteta vodi „nacionalizaciji“ islama

obuhatajući vjerske institucije, simbole i prakse. I sami predstavnici panislamističke struje u narednom periodu odbacuju ideju „bosanskog islama“ te se govori o „islam u Bosni“ kao novoj formulaciji koja nadilazi manjkavosti bosanskog islama navedene u tezi: „što je neki Bošnjak udaljeniji od izvornih kur'ansko-sunetskih načela, tim se njegova muslimanska ‘verzija’ forsira kao bosanski i sve bosanskiji ‘islam’“ (Bougarel, 2008:131).

Obrazovna emancipacija Bošnjaka nakon Drugog svjetskog rata

Sistem obrazovanja spada u kategoriju društvenih institucija koje postavljaju odgovarajuće obrasce i pravila ponašanja pojedinaca, normi, običaja i konvencija. Svoju legitimnost zasniva na moralnom autoritetu i otvorenosti ka transformacijama, reformama, shodno snazi promjena i aktera koje ih generiraju. Putem sistema obrazovanja snažno se mijenja struktura društva, obitelji i zanimanja. Obrazovanje je, kako Fočo (2000) navodi, odraz društvenog sistema propagirajući jednakost šansi i mogućnost pojedinca da bitno izmijeni svoj status porijekla ka društvenim vrijednostima stečenim nivoom obrazovanja i rada. Stoga, prema Fočo (2000), obrazovanje predstavlja podlogu emancipaciji čovjeka, a istovremeno je instrument ostvarivanja identiteta pojedinca, njegovog društvenog ugleda, autoriteta i moći.

Obrazovanje u BiH poslije Drugog svjetskog rata, kako navodi Delić (2011), bilo je obilježeno kadrovskim deficitom, širenjem mreže osnovnih i srednjih škola, otvaranjem prvih visokoškolskih ustanova u BiH. Već ‘49. g. se otvara Sarajevski univerzitet, a Naučno društvo BiH prerasta u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ‘60. g. Obrazovanje u tadašnjoj BiH je, prema Kapo (2012:165), bilo u potpunosti prožeto marksističkim vrijednostima, u nadležnosti republika, s posebnim naglaskom na podučavanje đaka „ljubavi i poštovanja prema svojoj domovini i njenim narodima“, kao i „prihvatanje načela bratstva i jedinstva“, narativom kojim je nacionalno pitanje u okvirima SFRJ smatrano riješenim. Bosanskohercegovački specifikum postojanja jezika s dva različita pravopisa ometao je intenzivniji razvitak jezika kao osnovnog instrumenta kulture, a naročitu poteškoću je predstavljao u obrazovnim institucijama sve do uspostavljanja bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza 1973. i donošenja Uredbe o nazivu jezika u službenoj upotrebi u RBiH za

vrijeme 1993. prema kojoj je „u Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi [je] standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski“ (Bougarel, 2008:129). Tada standardnojezički izraz u BiH uz određene izmjene postaje bosanski jezik, inicirajući nacionalnu grupu predmeta (bosanski jezik, historija, geografija, Islamska vjeronauka, likovno/muzičko, priroda/društvo), za koju se pišu novi udžbenici. U trenutno razlomljenom i decentraliziranom obrazovnom sistemu u BiH, jedinstveni Nastavni plan i program Islamske vjeronauke ukazuje na ujednačen odnos prema konfesionalnom elementu u izgradnji nacionalnog identiteta Bošnjaka. Iako su drugi predmeti nacionalne grupe predmeta Bošnjaka u manjem bh. entitetu poput jezika sistemski onemogućavani,²³ nastavljajući rat drugim sredstvima,²⁴ kako navodi Kapo (2012), a formalni sadržaji predmeta poput historije i geografije pod nadzorom OSCE-a, reklo bi se da Bošnjaci u dijelovima BiH gdje su, zbog genocida npr., u manjini, istinski obrazovni utjecaj na izgradnji nacionalnog identiteta imaju kroz nastavu Islamske vjeronauke. Udžbenici za Islamsku vjeronauku izdaju se tokom rata, da bi uz kvalitativne izmjene bili promijenjeni s reformom osnovnog obrazovanja. Tek 2004. godine formira se, u okviru državnog Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Sektor za obrazovanje s koordinacijskom ulogom među obrazovnim sistemima u Bosni i Hercegovini kojih, formalno-pravno, ima dvanaest, po jedan u svakom od deset kantona Federacije BiH, jedan u Distriktu Brčko i jedan u RS-u, a koji *de facto* funkcioniraju kao zasebni etnički bošnjački, hrvatski i srpski obrazovni sistemi (Kapo, 2012). Sve reformske procese u bh. obrazovanju inicirala je i predvodila međunarodna zajednica počevši od 1998. godine.

Obrazovne institucije pod okriljem Islamske zajednice nakon Drugog svjetskog rata se temelje na obrazovnim institucijama koje su Bošnjaci baštinili još iz osmanskog perioda. U naglašenom procesu sekularizacije dolazi do prevladavanja svjetovnog nad duhovnim, čime se smanjuje utjecaj religije u društvu, težeći ka emancipaciji, uspostavljanju države i vlasti na osnovama volje

²³ Ustav BiH ne precizira odredbe vezane za obrazovanje i zaštitu od diskriminacije u obrazovanju, što ostavlja otvorena vrata manipulacijama obrazovnim sistemom, učenicima i njihovim roditeljima.

²⁴ Npr. škola iz Konjević polja, 2013/2014. šk. g.

građana i vladavine zakona. U tim okolnostima se, kako Fočo (2000) navodi, religija bori za autonomiju i ulogu u društvu zauzimajući različite pozicije. Religija u odnosu na društvena pitanja uspostavlja svoje doktrine posebno u slučaju odgoja, obrazovanja, braka i porodičnog života, opravdavajući postojeći društveni poredak i tradicijske odnose (Fočo, 2000).

Odnos države i religijskih zajednica nakon drugog svjetskog rata se značajno odrazio i na obrazovne institucije Islamske zajednice, kako navodi Abazović (2008), kroz stadije razvoja njihovih odnosa:

- stadij radikalnog ograničenja vjerskih sloboda – od 1945. do 1953,
- stadij postepenog ukidanja zabrana – od 1953. do 1965,
- stadij značajne liberalizacije odnosa – od 1965. do 1971,
- stadij ponovnog uspostavljanja selektivnih ograničenja slobode – od 1971. do 1982,
- stadij na pragu pune vjerske slobode – od 1982. do 1989,
- stadij „velike transformacije“ – od 1989. do 1992.

Uređenje društvenih odnosa u prvih 20 godina jugoslavenskog socijalizma obilježavaju procesi praktične ateizacije kao poželjnog svjetonazora i marginalizacije vjerskih zajednica, svodenjem njihove djelatnosti isključivo na vjerske objekte i poslove. Ustav iz '46. priznaje postojanje religije, a zakon iz '53. politički odvajava crkvu od države, proglašavajući načelo slobode i privatnosti religije i težeći uklanjanju konkretne opozicione institucionalizirane snage, vjerske zajednice (Abazović, 2008). U ovom periodu prestaje rad svih islamskih obrazovnih institucija osim Gazi Husrev-begove medrese (muške), a mektebi se zatvaraju državnim aktom iz '52. Ove društvene okolnosti doprinose formiranju dviju vrsta kultura:

- sistemske i ateističke, podržane institucionalnim sredstvima,
- izvansistemske, ali legalne, efikasno potiskivane u sferu privatnosti bez značajnih javnih društvenih manifestacija (Abazović, 2008).

Nakon '45. godine provodi se i sistematsko potiskivanje obrazovnih potencijala vjerskih zajednica iz javnog života, suzbijanje štampe, zatvaranje obrazovnih ustanova, zabranjivanje nekih vjerskih običaja (Sarač, 2008). Islamska zajednica doživljava veliki udar oduzimanjem vakufske imovine kojom je finansirano obrazovanje te pravnim ukidanjem i zatvaranjem: mekteba, tekija,

derviških redova, udruženja „Preporod“, vjerske manifestacije „Ajvatovice“, zabranom nošenja zara i feredže, odlaska na hadždž. Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, kako navodi Veladžić (2008:208), po mišljenju komunističara „otklanja vjekovnu oznaku potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene Muslimanke“, a po mišljenju historičara omogućava obrazovno izjednačavanje muslimanskih žena koje „ne bi bilo postignuto bez zakonske zabrane nošenja zara“, što dodatno usložnjava participaciju Bošnjakinja u obrazovnom sistemu jer poprma karakter moralne kompromitacije po mišljenju tradicionalističkog krila Islamske zajednice. Odnos Islamske zajednice i društva prema ovom obrazovnom pitanju stabilizira se tek obnavljanjem ženskog ogranka Gazi Husrev-begove medrese. Značajne promjene se osjećaju nakon Ustava ‘74. i Zakona o položaju vjerskih zajednica BiH ‘76. godine koji su regulirali odnos prema vjerskim zajednicama i omogućili otvaranje Islamskog teološkog fakulteta i Islamske zajednice za radnike na privremenom radu u inostranstvu (Sarač, 2008).

Nacionalna nominacija bosanskohercegovačkih muslimana u Muslimane, prema Bougarel (2008:123), snažno dotiče Islamsku zajednicu, budeći optimizam i najavljujući preporod islamskog obrazovanja koji se naslućuje u izjavi Huseina Đoze 1970: „od sad pojam musliman više ne označava samo pripadnika islamske vjere, nego i pripadnika muslimanskog naroda, bez obzira na to da li je ovaj pripadnik vjernik ili ne. (...) Činilo bi se da tu islam gubi. Stoji kao nepobitno, da se u tom slučaju formalno riječ musliman najviše otuđila i udaljila od islama. A ipak nije tako. Ja bih rekao, da se ovdje prije radi o vraćanju nego otuđivanju. Malo m ne gubi već dobiva. Veliko M ga još više jača i učvršćuje. (...) Mi smo svjesni da malo m predstavlja osnovu za veliko M, bez čega bi ono značilo prazno ime, frazu bez sadržaja“.

Islamska zajednica postaje supstitut nacionalnim institucijama Muslimana pokazujući to obnavljanjem svojih obrazovnih djelatnosti, obnovom islamske vjerske štampe i otvaranjem novih džamija s mektebima u brojnim muslimanskim selima. Početkom ‘80-ih na oživljavanju vjerskih vrijednosti i prakse kroz neformalno obrazovanje rade i krugovi van vjerske zajednice, ali vezani s njom, koje vlast naziva *klerikalcima* i *muslimanskim nacionalistima*. U ovom periodu Sarač (2008:180) razlikuje više muslimanskih *svjetovnih* frakcija:

- Komunisti muslimanskog porijekla koji su željeli učvrstiti muslimanski nacionalni identitet i restrukturirati BiH unutar SFRJ,
- Antikomunisti koji su se nazivali Mladim Muslimanima.

Sarajevski proces 1983. g. je simbol optužbe i osude obrazovanog svjetovnog muslimana zbog želje za integracijom sekularnog i religijskog obrazovanja koje pri tome nije omeđeno strukturom službovanja u Islamskoj zajednici. „Sarajevski proces bio je najorganiziraniji pogrom Muslimana u Bosni i Hercegovini i posljednji pokušaj njihova zatucanja.(...)“, kako navodi Veladžić (2008:206).

Obrazovni zamah Islamske zajednice nastoji najprije obnoviti obrazovne aktivnosti i procese sa sadržajima koji su prethodno uspješno funkcionirali. Pored obnavljanja Tabačkog mesdžida, obrazovno neformalni akcenat Islamska zajednica daje hutbi tokom džuma namaza koja se afirmiše kao obrazovni instrument u sekulariziranom društvu urbanih sredina, predstavljajući bitan popratni koncept u homogenizaciji Bošnjaka, uz organiziranje formalne vjerske pouke za odrasle.

Sticanjem državne samostalnosti stvoreni su uvjeti za obnavljanje rada nekih medresa ugašenih nakon Drugog svjetskog rata i osnivanja Prve bošnjačke gimnazije u Sarajevu. Revitalizirane medrese su: Behram-begova medresa u Tuzli, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, Karadžoz-begova medresa u Mostaru, Medresa Džemaluddin ef. Čaušević u Cazinu i Medresa Osman ef. Redžović u Visokom. Također, 1993. se osniva Islamska pedagoška akademija u Zenici, a 1995. g. Islamska pedagoška akademija u Bihaću, koje su baštinile tradiciju Daru-l-muallimina i doprinijele obrazovanju kadrova za nastavnike, profesore islamske vjeronauke i muallime u mektebima, čime se daje zamah u obrazovanju novih generacija Bošnjaka koji doprinosi njihovoj emancipaciji i izgradnji na relaciji konfesionalni-nacionalni-državni identitet. Islamski teološki fakultet postaje Fakultet islamskih nauka, a njihove kurikulume odlikuje osjetljivost za potrebe profesije i društvenog konteksta.

Mektebi su, prema Begović (2012), temelj obrazovnog sistema Islamske zajednice, neophodan za više nivoe obrazovanja. Svijest o ulozi i značaju mekteba u očuvanju konfesionalnog identiteta Bošnjaka kroz burni povijesni tok bila je pokretačka snaga za oživljavanje mekteba nakon teškog perioda višegodišnjeg

zatvaranja i proganjanja muallima. Zahvaljujući istrajnoj borbi unutar Islamske zajednice, mektebi kao obrazovne institucije opstaju te u vremenu tranzicije i ukupnih promjena u odgojno-obrazovnim procesima Vjerskoprosvjetna služba Rijaseta Islamske zajednice od 2000. godine započinje proces „tihe reforme mekteba“, kao ustanove cjeloživotnog učenja vjere, najavljujući *novi mekteb*. Reforme obuhvataju sve nivoe obrazovanja u okviru Islamske zajednice.

Povezujući element obrazovnih institucija Islamske zajednice s javnim obrazovnim institucijama je predmet Islamska vjeronauka. Pripadajući nacionalnoj grupi predmeta, nakon dugogodišnjeg participiranja u školskom sistemu BiH, ukinut je od kraja Drugog svjetskog rata do 1991. g., kako navodi Halilović (2012). Dopunom NPP-a iz 1994. godine Islamska vjeronauka se vraća u škole kao fakultativni/izborni-obavezni predmet.

Islamska zajednica 1967. godine izdaje prvi Nastavni plan i program islamske vjerske nastave, detaljnije je razrađen 1983, a vraćanjem vjeronauke u javni školski sistem školske 1994/95. donosi se novi Nastavni plan i program Islamske vjeronauke za školu, te 1999. revidirani Nastavni plan i program Islamske vjeronauke za osnovne i srednje škole. Tada Rijaset donosi i program odgojno-obrazovnog rada u predškolskim ustanovama, čime dolazi do značajnog podizanja nivoa u uvezivanju obrazovnih institucija Islamske zajednice i javnih obrazovnih institucija na nivou cijele BiH koje pohađaju učenici bošnjačke nacionalnosti.

Zaključak

Rad nastoji prikazati konstituiranje nacionalnog identiteta Bošnjaka nakon Drugog svjetskog rata kroz društvenu snagu stečenu obrazovanjem. Obrazovna emancipacija kao instrument izgradnje nacionalnog identiteta je bošnjačkoj inteligenciji stasaloj nakon Drugog svjetskog rata dala legitimitet da nacionalno ime naučno utemelji, kako bi ga politika kao naučnu činjenicu sprovela i realizirala. Imajući u vidu važnost konfesionalne dimenzije nacionalnih identiteta u BiH, i bošnjački nacionalni identitet se konstituirao oslanjajući se na Islamsku zajednicu kao supstitut nacionalnim institucijama. Ovaj, ipak sekularni proces tekao je u talasima.

Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do značajnog obrazovnog zamaha u BiH kroz obavezno obrazovanje i

stipendiranje nastavka obrazovanja. To vrijeme karakterizira sužavanje prostora djelovanja Islamske zajednice i negiranje Bošnjaka u ustavu i na grbu. Nakon 15-20-ak godina obrazovne emancipacije širokih masa, dolazi do posrednog nacionalnog definiranja pred popis '61, nacionalnog priznavanja '68. i uključivanja u ustav '71. g. Bošnjaci se imenuju konfesionalnim imenom Musliman, a Islamska zajednica u stvarnom životu postaje nacionalna institucija. Odnos prema Islamskoj zajednici napreduje, otvara se Islamski teološki fakultet i Islamska zajednica za radnike u inostranstvu. Definira se bosanskohercegovački standardni jezički izraz. Tokom '80-ih, neklerikalni bošnjački intelektualci daju znatan doprinos u razvoju nacionalnog identiteta kroz uvezivanje sekularnog i konfesionalnog obrazovanja, kojeg ni „Sarajevski proces“ nije mogao narušiti. Islamska zajednica gradi i obnavlja džamije, pridružujući se ovom trendu kroz formalno i neformalno obrazovanje u svojim okvirima, čime se muslimanski sekularni identitet približava svojoj konfesionalnoj odrednici. Novi talas tokom '90-ih započinje ummetskom orijentacijom nacionalnog identiteta Muslimana, predvođen tada već zrelim intelektualcima, da bi u suglasju s društvenopolitičkim uvjetima bio specifiziran na autentični, historijski naziv Bošnjak s konfesionalnom odrednicom pripadnosti islamu. Jezik postaje bosanski, vraća se islamska vjeronauka u školski sistem i pišu udžbenici nacionalne grupe predmeta. Islamska zajednica obnavlja svoje obrazovne institucije, a predmet Islamska vjeronauka, kao nacionalni predmet, uvezuje prostor javnih obrazovnih ustanova i ustanova Islamske zajednice. Proces započet u komunističkoj SFRJ vode i u samostalnoj BiH bošnjački intelektualci, naslućujući da kontinuirana obrazovna emancipacija Bošnjaka predstavlja jedan od važnih elemenata u konstituiranju nacionalnog identiteta Bošnjaka.

Literatura

1. Abazović, D. (2008) Bosanskohercegovački muslimani na početku novog milenija: Sociološki pogledi. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 219-241.
2. Begović, I. (2012) [online] <http://www.rijaset.ba/mekteb> [20. 1. 2014]

3. Bougarel, X. (2008) Od „Muslimana“ do „Bošnjaka“: Pitanje nacionalnog imena Bosanskih muslimana. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 117-137.
4. Delić, N. (2011) [online] <http://prezi.com/> [18. 1. 2014]
5. Fočo, S. (2000) *Sociologija*. Zenica: Dom Štampe.
6. Fočo, S. (2003) *Sociologija odgoja i obrazovanja*. Zenica: Dom Štampe.
7. Grandits, H. (2008) Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: Perspektive odozgo i odozdo. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 15-39.
8. Halilović, N. (2012) [online] <http://www.rijaset.ba> [20. 1. 2014]
9. Kamberović, H. (2008) Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 59-83.
10. Kapo, M. (2012) *Nacionalizam i obrazovanje*. Sarajevo: FOD BiH.
11. Lučić, I. (2008) Stavovi Centralnog komiteta saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom identitetu Bosanskih muslimana / Bošnjaka. Između afirmacije, negacije i konfesionalne artikulacije. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 97-117.
12. Sarač, Dž. (2008) Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 153-185.
13. Veladžić, S. (2008) Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990. U: Kamberović, H., ur., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Posebna izdanja, knj. 5. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 185-219.

EDUCATION AND NATIONAL IDENTITY OF BOSNIAKS

Melisa Zukić, Master of religious education

Abstract

The identification as a belonging of a person to the territory, people, culture, religion becomes one's authentic property, identity. National identity includes territorial and ethnic type. The basic integrating element is religion, the holder of ethnic values and the development of national consciousness. Bosniak nationality is determined by birth and practice of Islam. Education is a reflection of the social system, foundation of the emancipation of man, an instrument for achieving an individual's identity, social prestige, authority and power. After World War II mandatory education contributes to personal and social emancipation of Bosniaks. Contemporary Muslim identity crisis marked with dilemma Ummah or secular nationalism has been brought through ignoring, over a national name Muslim, to an authentic name Bosniak by educationally emancipated Bosniak intelligence. Through liberalization and transformation of relations with the country, the Islamic community, as a substitute for national institutions of Bosniaks, renews its formal and informal educational activities. New educational institutions have been opened and the existing ones have been reformed, and Islamic religious education under the auspices of national subjects has been returned to the public school system, closing the impact of educational emancipation as an instrument of constituting national identity.

Keywords: identity, national identity, Ummah, Bosniak, education

م. مليسة زوكيتش – إدارة مقاييس الجودة في التعليم الديني

التعليم والهوية الشعبية للبوشناق

الخلاصة:

التعريف بانتماء الشخص إلى المكان وإلى الشعب والثقافة والدين, يصبح صفته الأصلية, الهوية. وتشتمل الهوية الشعبية على الانتماء إلى المكان والعرق. العنصر الأساسي الذي يوحدها هو الدين الذي هو حامل القيم العرقية وحامل تنمية الوعي العرقي.

يتمّ تحديد الهوية الشعبية للبوشناق بولادتهم وتطبيق تعاليم الإسلام. والتعليم هو الانعكاس للنظام الاجتماعي, والبنية لتهدّب الإنسان, والأداة لتحقيق الهوية الفردية, والمكانة الاجتماعية, سلطته وقوته. وبعد الحرب العالمية الثانية أسهم التعليم الإلزامي في التهدّب الفردي والاجتماعي للبوشناق. نقل ممثلو البوشناق المتعلمون مسألة الأزمة المعاصرة للهوية المسلمة المتسمة بالتساؤل حول الأمة أو القومية العلمانية, من وقت نفي هوية البوشناق إلى الاسم المسلم الذي كان يدلّ على الشعب, وفي الأخير إلى الاسم الأصيل المعروف باسم البوشناق.

والمشيخة الإسلامية كبديل للمؤسسات الوطنية للبوشناق مع تحرير العلاقات بالدولة وتنظيمها, تجدد الأنشطة التعليمية الرسمية وغير الرسمية, وتفتح المدارس الجديدة وتقوم بإصلاح المؤسسات التعليمية القائمة. ويعود تعليم التربية الدينية في إطار مجموعة المواد التعليمية التي تأصل القيم الشعبية والوطنية إلى النظام المدرسي, وبهذا, يكمل الأثر التربوي للتهدّب كأداة لتكوين الهوية القومية.

الكلمات الأساسية. الهوية, الهوية الشعبية, الأمة, البوشناق, التعليم.